

САЙПИДИНОВА Н.

К. Тыныстанов ат. БМУ

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУН ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨР

Макалада «Семетей» эпосун изилдөөгө салым кошкон окумуштуулар жана алардын изилдөөлөрү тууралуу сөз болот.

«Манас» үчилтиги бул – көптөгөн кылымды ичине камтыган, далай татаал тарыхый окуяларды чагылдырган көркөм чыгарма.

«Семетей» эпосу «Манаска» караганда эл арасында кеңири таралса да, аз изилденген деп айтылат. Ал жөнүндө айрым маалыматтар Октябрь революциясынан мурда элге белгилүү болсо, кийинки мезгилдерге чейин атайын изилдөөлөр аз санда жүргүзүлгөн.

«Семетей» эпосунун өзгөчөлүгү – анын көлөмүнүн «Манас» эпосуна караганда көбүрөөк болушу. Ошондуктан «Манас» эпосу сыяктуу эле «Семетей» эпосу да – окурмандардын сүйүп окуй турган көркөм чыгармасы.

«Семетей» эпосу – «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү. Манастын уулу Семетейдин аты менен аталган.

«Семетей» эпосу – «Манас» эпосунун уландысы гана эмес, ага тете чыгарма. Эпостун эл адабиятынан ээлеген туруктуу орду бар.

«Семетей» эпосундагы негизги идея сырттан басып кирген душмандардан элди жерди коргоо, элдердин ынтымагын, биримдигин сактоо. Ошондуктан «Семетей» «Манастын» түздөн-түз бир бөлүгү болуп, өз алдынча көлөмдүү, көп вариантуу эпикалык чыгарма экендиги өткөн кылымда эле белгиленген. Тагыраак айтканда, Семетей – салттуу түрдө Манас баатырдын карачечекей уулу аталып, атасынын иштерин улантып, аягында жеткирген чыныгы тукуму катары баатырдык эпостун кийинки бөлүгүнүн баш каарманы. Демек, «Семетей» эпосу кыргыздарга гана таандык улуттук маданий көрүнүштүн бир көрүнүктүү фактысы катары калыптануу, өнүгүү жана гүлдөө баскычтарын толук басып өткөн өзгөчө классикалык чыгарма” - деп «Кыргыз адабиятынын тарыхы» китебинде жазылган [4, 69].

«Семетей» эпосунун мазмуну оригиналдуу болгондуктан, ал «Манас» эпосун толуктап турат. “Манастагы” негизги идеяны “Семетейде” улантуу зарыл болгондугун же болбосо эл сүйгөн каарманынан ажырап калып анын максаттары ишке ашпай калганы аларды канаатандырбайт. Ошондуктан анын баласы чоңоюп мураскор болушу абзел. Ушул эле ойду Ташым Байжиев да ырастайт: “Манас” трилогиясынын экинчи поэмасы– “Семетей”. Бул поэмада трилогиянын башкы каарманы Манастын уулу Семетейдин төрөл-гөндөн өлгөнгө чейинки башынан өткөргөн окуялары айтылат. Манастын тушундагы согуштардын натыйжасы өңдөнүп, ал идея, максат, көркөмдөө куралдары; аткаруу ыкмасы жана обону жагынан “Манастан” ажырагыс бир гана поэма болуп эсептелет. Трилогиянын үч бөлүгүндө кыргыз элинин бирдик-түүлүгү, көз каранды болбостугу, күдөрүн көтөрүү идеясы жакталып, элди, жерди сүйүү, душманды жек көрүү биринчи максат кылып коюлат. Биринчи поэмадагы башкы каармандардын (Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Каныкей, Бакай) образдары экинчи поэмада да сүрөттөлөт. “Манас” поэмасында кыргыздардын ички уруучулдук күрөштөрү даана көрүнбөй, “Семетейде” гана Абыке, Көбөш, Чачыкей, Кыяз, Үмөтөй, Канчоролордун образдары

аркылуу ачык көрүнөт [3, 80].

Эпосто чабылып чачылган элди бириктирүү баатырлардын эрдиктери аркылуу даназаланат.

«Семетейди» жыйноо жана изилдөө Октябрь революциясынан кийин кеңири жолго коюлган.

Учурда «Семетей» эпосунун Тоголок Молдо, Жаңыбай Кожеков, Ж.Сарыков, С.Каралаев, Ш.Рысмендеев, Б.Сазанов, М.Мусурманкулов, М.Чокмо-ров, Ы.Абдырахманов, Ыса Жумабек уулу, Сейдене Молдокеева ж.б. семетейчилердин 30 га жакын жазылып алынган варианттары КР УИАнын кол жазмалар жана жарыялоо фондусунда сакталып турат.

Белгилүү окумуштуу С.Байгазиев «Манастаануу» аттуу эмгегинде:

«Манастын» чоң кичинеси болуп канча варианты бар экендиги жөнүндө ар ким ар кандай маалымат берип келет. А түгүл, 1995-жылы чыккан «Манас энциклопедиясынан» да бул туурасында так маалымат алуу кыйын. Манас изилдөөчү Омор Соороновдун «Кыргыз руху» газетасына жарыялаган төмөнкү маалыматы «Манастын» варианттары жөнүндөгү эң соңку конкреттүү так маалымат болуп эсептелет. О.Соороновдун фактыга негизделген ошол маалыматын келтирели:

«Манас» жөнүндө сөз кылганда, эпостун көлөмүн көптүрүп айткысы келгендер алтымыш-жетимиш, андан да көп варианттары бар дешсе, айрымдар он бештен ашырбай да коюшат. Ошондуктан Тил, адабият жана искусство институтунун алдындагы кол жазмалар фондусунун жетекчиси, фондудагы ар бир материалды бирден кармап көргөн киши катары төмөнкү манасчылардын варианттарын фондуга өткөрүлгөнүн тастыктаймын», - деп кол жазмалар фондусундагы 78 манасчы-семетейчилердин ысымын келтирген. Аталган манасчы-семетейчилердин варианттарынын баары эле варианттык талапка жооп беришет дешке болбойт. Ошондой эле айрым манасчылардан билген текстин толук жазып албагандыктан, «Манаска» же «Семетейге» тиешелүү негизги эпизоддор жок деп, алардын тексттерин варианттык акысынан да ажыратууга болбойт»-деп белгилейт [2, 134].

«Семетей» эпосуна болгон изилдөөлөргө кайрылсак, атактуу окумуштуу В.М.Жирмунский өзүнүн «Манас» эпосуна арналган эмгегинде «Семетей» бөлүмүнө да кайрылып, өзүнүн пикирин айткан. Бул эмгегинде В.В. Радлов жазып алган эпизоддорго жана С.Каралаевдин вариантына анализ жүргүзгөн (Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас»).

С.Байгазиевдин «Манастаануу» аттуу китебинде Семетейди изилдөө боюнча мындай дейт: - «Архивдик материалдар дагы төмөндөгүлөрдү күбөлөйт. 1903-жылы Россия география коому Ала-Тоо кыргыздарына экспедиция уюштурат. Экспедициянын курамында түрк тилин билген офицер А.Г.Белинский жана сүрөтчү Б.В.Смирнов аттуу инсандар болот. А.Г.Белинский менен Б.В.Смирнов Пишпек уездинен Кенжекара деген акынга жолугуп, андан «Семетейдин» бир үзүндүсүн фонографка жазып алышат. А.Г.Белинский «Манастан» жана «Семетейден» үзүндүлөрүн орус транскрипциясы менен кагазга түшүрүп алып, анан ал тексттерди орусчага которот. Сүрөтчү Б.В.Смирнов болсо манасчы Кенжекаранын сүрөтүн тартып алган. А.Г.Белинскийдин «Манас» эпосу боюнча котормосу Б.В. Смирновдун 1914-жылы Москвадан чыккан «Түркстан талааларында» («В степях Туркестана») деген китебине жарыяланган. 1903-жылкы экспедициянын мааниси – А.Г.Белинскийдин манасчынын үнүн тарыхта биринчи жолу тасмага түшүргөндүгүндө. А.Г.Белинскийдин эмгеги аркылуу бүгүнкү күндүн кыргыздары – биз 20-кылымдын башында жашаган Кенжекара манасчынын уникалдуу добушун, “Манас” айтканын

радиодон утууга мүмкүнчүлүк алып олтурабыз. Манасчы Кенжекаранын үнү жазылган пластинка А.С.Пушкин атындагы орус адабияты институтунун фонотека бөлүмүндө табылган. Ал эми Б.В.Смирнов тарткан Кенжекаранын сүрөтү – биринчи жолу полотного түшүрүлгөн манасчынын жандуу портрети, сейрек кездешкен аёлуу тарыхый-этнографикалык мүлк, оригиналдуу искусство чыгармасы. Б.В.Смирнов эпостун үзүндүсүнүн мазмунуна карап «Семетейдин Айчүрөккө жолугушу» деген эң сонун сүрөттү да тартып, жогоруда аты аталган китебине жарыялаган. Китептеги кара сөз түрүндө берилген орусча котормодо Семетейдин он эки жаштагы Күлчоро, Канчоро менен Чыңкожо жана Толтойду жеңип, Айчүрөккө үйлөнүп, Акун-хандын шаарына кан болгондугу жөнүндө баяндалат [2, 107].

Кыргыз окумуштууларынан 1961-жылы Б.Керимжанова «Семетей» жана «Сейтек» бөлүмдөрүнө токтолуп, үчилтиктин бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин жана бул бөлүмдөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү тууралуу пикирин айткан.

«Семетей» эпосу тууралуу фольклорист З.Мамытбеков да өзүнүн «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы» деген эмгегинде «Семетей», «Сейтек» эпостору тууралуу жакшы пикирди айткан. Анда XVI кылымда жазылып, бизге чейин жеткен «Манас» тууралуу алгач ирет эскерилген Сайф ад-дин Аксыкентинин «Маджму атут-таварих» аттуу тарыхый эмгегине, Ч.Валиханов, В.В.Радлов тарабынан жазылып алынган эпостун тексттерине токтолуп, азыркы варианттар менен салыштырып караган. Ошондой эле «Семетей» эпосунун изилденишинде А.Жайнакованын «Семетей» эпосунун тарыхый генеалогиялык негизи» аттуу иши да негизги эмгек болуп эсептелет.

1989-жылы Р.Кыдырбаева, К.Кыр-башев, А.Жайнакованын «Манас» эпосунун варианттары» деген илимий-изилдөө жыйнагында М.Чокморовдун айтуусундагы «Семетей» эпосунун өзгөчөлүгү (К.Кырбашевдин изилдөө-сүндө), С.Каралаевдин айтуусундагы «Семетей», «Сейтек» эпосторунун бөтөнчөлүгү («Манас» эпосунун варианттары) (А.Жайнакованын изил-дөөсүндө) берилген. Аталган эмгектерде изилденип жаткан варианттар кол жазмалар фондусунда сакталып турган варианттар менен салыштырып, алардын ортосундагы жалпы салттык көрүнүштөрдү жана айтуучунун жеке өзгөчөлүк табылгасын кеңири салыштыруу аркылуу ачып беришкен. К.Кырбашев «М.Чокморовдун айтуу-сундагы «Семетей» эпосунун өзгөчөлүгү» аттуу изилдөөсүндө бул вариантты Ж.Сарыков, Ш. Рысмендеев, Ж.Кожековдун варианттары менен салыштырып, өзүнчөлүк белгилерин көрсөткөн.

Кетмен-төбөлүк семетейчи Сейдене Молдокееванын варианты боюнча Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окутуучусу Талиева К.А. тарабынан «Сейдене Молдокееванын чыгармачылык өнөрканасындагы салттуулук жана өзүнчөлүктүн карым-катышы» деген темада 2000-жылы кандидаттык диссертация коргологон. Анда семетейчи Сейдене Молдо-кееванын вариантын башка варианттар менен салыштырып карап, өзүнчөлүк белгилерин аныктаган.

Толкун Айталиева «Семетейчи Жаңыбай Кожековдун вариантындагы салттуулуктун сакталышы жана жеке өзүнчөлүк белгилери» аттуу кандидаттык диссертациясында Жаңыбай Кожековдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу кеңири токтолуп, Семетейди айтып калуу үчүн көргөн түшүн, жаздырууда көрүлгөн камкордуктар жана Каюм Мифтаковдун Жаңыбайдын Семетейин жаздыруу үчүн алгылыктуу иш - аракеттерин белгилеп өткөн.

Ж.Кожековдун вариантында Семетей атасы Манас Бээжинге барган жылы Каныкейден төрөлөт. Манас жарадар болуп, Аккуласы окко учуп, Алмамбет шейит кетип,

жолу болбой Коңурбайдан жарадар болуп, Таласты көздөй келе жатканда алдынан сүйүнчү айтып дубана чыгат. “Сүйүнчү деп келгеним, алдың тосуп жүргөмүн, Капа болбой жүрө бер, Каныкей эркек төрөгөн. Мунун жөнүн айтам деп ошончо күн жол тоском. Сүйүнчү деп мен келгем, Өмүрлүү болсун балаң деп, өчүндү кууп алар”, - деп көрсө көзгө илинбей, кайып болуп жөнөдү деп сүрөттөйт. Анда Манас ойлонот. Белги Каныкейде бар эле, бериптир кудай перзентти, артымда тукум калыптыр, ыраазымын кудайга, кайып болуп кеткени Кыдыр Илияс, кырк чилтен колдогондордун бири го, артымда перзент канатбы ийим? Атанын жолун изденип, түбү калмактан өчүм алатбы ийим? [1, 43].

Ал эми С.Каралаевдин вариантында Семетей Чоң казаттан мурда төрөлүп, экинчи бөлүмдө анын балтыр бешик курагынан тартып айтылат. Сейдене Молдокееванын вариантында болсо “Семетейдин төрөлүшү” өзүнчө борбордук окуя катары киргизилген.

К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин окутуу-чусу Чынгышев Д. «Жусуп Мамайдын вариантындагы «Семетей» эпосунун көркөм дүйнөсү» аттуу диссертациясын 2005-жылы коргогон. Бул илимий иште да кызыл-суулук жазгыч акын Жусуп Мамайдын вариантын белгилүү манасчы-семетейчилер С.Каралаев, Ж.Кожеков, М.Чокморов, Ш.Рысмен-деевдин варианттары менен салыштырылган. “Семетей” эпосунун сюжеттик курулушунда, эпикалык формулаларында, поэтикалык көркөм каражаттарында башка варианттар кандай жалпылыктары жана айрым өзгөчөлүктөрүн аныктоо иштин негизин түзгөн.

Адабияттар:

1. Айталиева Т. Семетейчи Ж.Кожековдун вариантындагы салттуу-луктун сакталышы жана өзүнчөлүк белгилери. -Б., 2003.
2. Байгазиев С.О. Манастаануу. -Б., 2000.
3. Байжиев Т. Манас насааты. -Б., 2005.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. II том. -Б., 2002, 69-б.
5. Чынгышев Д. Жусуп Мамайдын вариантындагы “Семетей” эпосунун көркөм дүйнөсү. Канд. дисс. –Каракол, 2005.